

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Durant, Will – Povestea filosofiei / Will Durant;
trad. din lb. engleză de Doru Căstăian. Ed. a 2-a – București: Herald, 2024
ISBN 978-630-336-044-7

I. Căstăian, Doru (trad.)

1

Pentru noutăți și comenzi:
www.edituraherald.ro
office@edituraherald.ro

Tel: 021.319.40.60, 021.319.40.61
Fax: 021.319.40.59, 021.319.40.60
Mob: 0744.888.388, 0771.664.320

*The Story of PHILOSOPHY - The Lives and Opinions
of the Great Philosophers of the Western World*

by Will Durant

Copyright © 1926, 1927, 1933 by Will Durant

Copyright renewed © 1954, 1955, 1961 by Will Durant

WILL DURANT

POVESTEA FILOSOFIEI

Viețile și ideile celor mai importanți
filosofi occidentali

Traducere din limba engleză de
DORU CĂSTĂIAN

EDITURA HERALD
București

- Panteism:* Doctrina conform căreia Dumnezeu e imanent lucrurilor.
- Pluralism:* Doctrina conform căreia lumea nu este unitară prin legile și structurile ei, ci este scena unor forțe și procese contrare.
- Politeism:* Adorarea mai multor zei.
- Pozitivism:* Restrângerea cercetării filosofice la probleme care pot fi abordate doar cu mijloace științifice.
- Pragmatism:* Doctrina conform căreia adevărul poate fi redus la semnificația practică a unei idei.
- Prima Cauză:* Începutul primei serii de cauze; asociată de obicei cu Dumnezeu.
- Prolegomene:* Studii introductive.
- Realism:* În epistemologie, doctrina conform căreia lumea externă există independent de percepție, este substanțială și poate fi percepută de către noi; în logică, doctrina conform căreia ideilor universale le corespund realități obiective.
- Scolastică:* Filosofia teologilor medievali; în general, semnifică divorțul speculației de observație și practică.
- Sociologie:* Studiul instituțiilor și proceselor sociale.
- Subiectiv:* Care există numai în gândire; la Spinoza, obiectul gândirii.
- Substanță:* La Spinoza, realitatea fundamentală și eternă, structura și legea lumii.
- Transcendental:* Dincolo de tărâmul și de capacitatea simțurilor.
- Teist:* Cel care crede într-un Dumnezeu personal.
- Teleologie:* Teoria sau studiul dezvotării lucrurilor prin raportare la scopurile pe care le servesc.
- Tropism:* Un răspuns invariabil.
- Utilitarism:* Doctrina conform căreia toate acțiunile trebuie judecate în termenii utilității lor, în vederea promovării celei mai mari fericiri pentru cel mai mare număr de oameni.
- Vitalism:* Doctrina conform căreia viața este realitatea fundamentală în raport cu care orice altceva este o formă de manifestare.
- Voință liberă:* Libertatea parțială a unui agent în cadrul unor acte de alegere conștientă, prin care se smulge necesității reprezentate de ereditate, mediu și circumstanțe.
- Voluntarism:* Doctrina conform căreia voința este factorul fundamental, atât în univers, cât și în comportamentul uman.

Cuprins

PREFAȚĂ LA EDIȚIA A DOUA - Apologia Pro Libro Suo	5
Notă către cititor	13
INTRODUCERE - Despre utilizările filosofiei	14
CAPITOLUL I - Platon	19
I. Contextul lui Platon	19
II. Socrate	22
III. Pregătirea lui Platon	30
IV. Problema etică	33
V. Problema politică	36
VI. Problema psihologică	39
VII. Soluția psihologică	40
VIII. Soluția politică	48
IX. Soluția etică	53
X. Critici	55
CAPITOLUL II - Aristotel și știința grecească	63
I. Fundalul istoric	63
II. Opera lui Aristotel	67
III. Întemeierea logicii	71
IV. Organizarea științei	75
1. Știința greacă înainte de Aristotel	75
2. Aristotel ca naturalist	77
3. Întemeierea biologiei	78
V. Metafizica și natura divinității	81
VI. Psihologia și natura artei	84
VII. Etica și natura fericirii	86

VIII. Politica	91
1. Comunism și conservatorism	91
2. Căsnicia și educația	94
3. Democrație și aristocrație	98
IX. Critici	101
x. Ultima parte a vieții și moartea	104
CAPITOLUL III - Francis Bacon	107
I. De la Aristotel la Renaștere	107
II. Cariera politică a lui Francis Bacon	116
III. Eseurile	120
IV. Marea reconstrucție	129
1. Progresul cunoașterii	130
2. Noul Organon	138
3. Utopia științei	144
v. Critici	147
VI. Epilog	152
CAPITOLUL IV - Spinoza	155
I. Prezentare istorică și biografică	155
1. Odiseea evreilor	155
2. Educația lui Spinoza	157
3. Excomunicarea	160
4. Retragerea și moartea	162
II. Tratatul teologico-politic	169
III. Îndreptarea intelectului	172
IV. Etica	175
1. Natura și Dumnezeu	177
2. Materie și minte	182
3. Inteligența și morala	185
4. Religie și nemurire	193
v. Tratatul politic	196
VI. Influența lui Spinoza	202
CAPITOLUL V - Voltaire și Iluminismul francez	206
I. Paris: Oedip	206
II. Londra: Scrisori către englezi	213
III. Cirey: Povestirile	215
IV. Potsdam și Frederick	221
v. <i>Les Délices</i> : Eseurile despre morală	225

VI. Ferney: <i>Candid</i>	228
VII. Enciclopedia și Dicționarul Filosofic	235
VIII. <i>Ecrasez l'infame</i>	239
IX. Voltaire și Rousseau	247
x. Dénouement	253
CAPITOLUL VI - Immanuel Kant și idealismul german	257
I. Drumuri către Kant	257
1. de la Voltaire la Kant	258
2. de la Locke la Kant	259
3. de la Rousseau la Kant	263
II. Kant însuși	265
III. Critica rațiunii pure	268
1. Estetica transcendențială	270
2. Analitica transcendențială	273
3. Dialectica transcendențială	274
IV. Critica rațiunii practice	278
v. Despre religie și rațiune	281
VI. Despre politică și pacea eternă	284
VII. Critici și aprecieri	287
VIII. O notă despre Hegel	293
CAPITOLUL VII - Schopenhauer	300
I. Epoca	300
II. Omul	302
III. Lumea ca reprezentare	307
IV. Lumea ca voință	311
1. Voința de a trăi	311
2. Voința de reproducere	317
v. Lumea ca rău	322
VI. Înțelepciunea vieții	329
1. Filosofia	329
2. Geniul	333
3. Arta	335
4. Religia	337
VII. Înțelepciunea morții	339
VIII. Critici	342
CAPITOLUL VIII - Herbert Spencer	349
I. Comte și Darwin	349

We know books

II. Dezvoltarea lui Spencer	353
III. Primele principii	361
1. Necunoscutul	361
2. Evoluția	363
IV. Biologia: evoluția vieții	367
V. Psihologia: evoluția spiritului	370
VI. Sociologia: evoluția societății	372
VII. Etica: evoluția moralei	380
VIII. Critici	387
1. Primele principii	388
2. Biologia și psihologia	390
3. Sociologia și etica	391
IX. Concluzie	393
CAPITOLUL IX - Friedrich Nietzsche	396
I. Moștenirea lui Nietzsche	396
II. Tinerețea	397
III. Nietzsche și Wagner	401
IV. Cântecul lui Zarathustra	407
V. Moralitatea eroului	412
VI. Supraomul	418
VII. Decadența	422
VIII. Aristocrația	425
IX. Critici	431
X. Final	438
CAPITOLUL X - Filosofi contemporani europeni:	
Bergson, Croce și Bertrand Russell	441
I. Henri Bergson	441
1. Revolta împotriva materialismului	441
2. Minte și materie	443
3. Evoluția creatoare	450
4. Critici	455
II. Benedetto Croce	459
1. Omul	459
2. Filosofia spiritului	461
3. Ce este frumusețea?	464
4. Critici	466

III. Bertrand Russell	467
1. Logicianul	467
2. Reformatorul	472
3. Epilog	475
CAPITOLUL XI - Filosofi americani contemporani:	
Santayana, James și Dewey	478
Introducere	478
I. George Santayana	480
1. Biografia	480
2. Scepticismul și credința animală	481
3. Rațiunea în știință	483
4. Rațiunea în religie	487
5. Rațiunea în societate	490
6. Comentariu	495
II. William James	498
1. Elemente personale	498
2. Pragmatismul	500
3. Pluralismul	502
4. Comentariu	507
III. John Dewey	509
1. Educația	509
2. Instrumentalismul	511
3. Știința și politica	514
CONCLUZIE	518
Glosar	520

tori să ni le dea. „Fii rezonabil”, îi spune Socrate lui Criton, „și nu te supăra dacă profesorii de filosofie sunt buni sau răi, gândește-te doar la filosofia însăși. Încearcă s-o examinezi pe îndelete și în adevăr, iar, dacă se va dovedi rea, îndepărtează-i pe toți de la ea, dar, dacă e așa cum cred eu, urmează-o și slujește-o cu inima voioasă.”

CAPITOLUL I

Platon

I. CONTEXTUL LUI PLATON

Dacă privim cu atenție o hartă a Europei, vom observa că Grecia are profilul unui schelet care arată cu degetele încovoiate către Marea Mediterană. La sud de Grecia găsim marea insulă a Cretei, de unde au apărut, în cel de-al doilea mileniu înainte de Hristos, zorii civilizației și culturii. La est, de cealaltă parte a Mării Egee, se află Asia Mică, apatică și insignifiantă acum, dar mustind de viață intelectuală, industrie și comerț în perioada preplatonice. Spre vest, dincolo de provincia Ionia, se întinde Italia, ca un turn ce se apleacă spre mare, iar alături Sicilia și Spania, pline de colonii grecești înfloritoare în acele zile. La final, „stâlpii lui Hercule” (ceea ce numim azi Gibraltar), acea poartă sumbră prin care nici cei mai curajoși marinari nu îndrăzneau să treacă. Iar către nord, acele regiuni neîmblânzite și pe jumătate barbare, care atunci se numeau Tesalia, Epir și Macedonia, din care au venit acele bande viguroase care au zămislit geniile Greciei homerice sau pericleene.

Priviți din nou harta și veți vedea nenumăratele sinuoșități ale coastei, elevațiile terenului; golfuri și adâncituri pretutindeni și marea care se strecoară peste tot, pământul încrețit și strâns în lanțuri de munți și de dealuri. Din cauza barierelor naturale ale mării și pământului, Grecia a fost ruptă în fragmente izolate. Călătoria și comunicarea erau mult mai periculoase și mai dificile decât sunt acum. Prin urmare, fiecare vale și-a dezvoltat propria economie, propriul guvernământ suveran cu propriile instituții, dialecte, religii și forme de cultură. În fiecare caz, una sau două cetăți, iar în jurul lor, întinzându-se pe pante, terenuri agricole. Astfel erau cetățile-state: Eubeea, Locris,

Aetolia, Phocis, Boethia, Achaëa, Argolis, Elis, Arcadia, Messenia, Laconia – cu ale sale Sparta și Attica – și Atena.

Mai priviți harta o ultimă dată și observați poziția Atenei: este cea mai estică dintre marile cetăți ale Greciei. Era convenabil așezată pentru a deveni poarta prin care grecii se îndreptau către aglomeratele cetăți ale Asiei Mici și prin care aceste vechi cetăți își trimiteau, la rândul lor, produsele de lux și cultura către această Grecie adolescentă. Atena avea și un port admirabil, Pireul, în care vasele își puteau găsi adăpost de vicisitudinile mării. Avea, de asemenea, și o măreață flotă.

În 490–470 î.Hr., Sparta și Atena, lăsând la o parte neînțelegerile care le despărțeau, au luptat împreună și au zădărnicit eforturile lui Darius și Xerxes de a transforma Grecia într-o provincie a marelui imperiu asiatic. În această luptă a tinerei Europe împotriva decrepitului Răsărit, Sparta a contribuit cu armata, iar Atena cu flota. Odată sfârșit războiul, Sparta și-a lăsat soldații la vatră și s-a confruntat cu declinul economic specific războiului; Atena, în schimb, și-a transformat flota de război într-una comercială și a devenit unul dintre cele mai mari orașe de trafic ale lumii antice. Sparta a devenit o economie agrară stagnantă, în timp ce Atena a devenit un port aglomerat și un iarmaroc, loc de întâlnire a multor rase și culturi, ale căror dialoguri și rivalități au devenit subiecte de comparație și de analiză.

Tradițiile și dogmele intră în fricțiune și devin puțin relevante în astfel de centre ale întâlnirilor variate; acolo unde există o mie de credințe, vom deveni sceptici cu privire la toate. Probabil că primii sceptici au fost comercianții; văzuseră prea multe ca să le creadă pe toate, iar tendința generală a acestora de a-i clasifica pe oameni în creduli și ticăloși i-a făcut să pună la îndoială orice crez. Treptat, au dezvoltat, de asemenea, științele; matematica a înflorit odată cu creșterea complexității schimburilor, astronomia, odată cu temeritatea tot mai mare a navigației. Creșterea bogăției a adus cu sine și timpul liber și prosperitatea care sunt precondițiile pentru gândire și cercetare; oamenii întrebau acum stelele nu doar cu privire la calea dreaptă pe mare, ci și cu privire la tainele universului; primii filosofi greci erau astronomi. „Mândrindu-se cu faptele săvârșite atât înainte, cât și după războaiele medice, ei se dedicau oricărei învățături, fără niciun discernământ.”¹ Oamenii au devenit suficient de curajoși pentru a încerca să dea expli-

cații naturale ale proceselor și fenomenelor înainte să le pună pe seama unor agenți sau forțe supranaturale. Magia și ritualurile au cedat treptat locul științei și controlului rațional. Și astfel a început filosofia.

La început, filosofia a fost îndreptată asupra lumii fizice. Filosofi au aruncat o privire spre lumea materială și s-au întrebat care era cauza finală și ireductibilă a lucrurilor. Finalul normal al acestei linii de gândire a fost reprezentat de materialismul lui Democrit (460-360 î.Hr.) – „în realitate nu există nimic altceva decât atomi și spațiu”. Aceasta a fost una dintre liniile principale ale speculațiilor grecești; a rămas subterană o vreme în perioada lui Platon, pentru ca apoi să izburnească în gândirea lui Epicur (342-270) și a devenit un torent de elocvență la Lucrețiu (98-55 î.Hr.). Dar cele mai specifice și mai bogate dezvoltări ale filosofiei grecești au avut loc odată cu sofistii, profesori itineranți de înțelepciune, care priveau mai mult asupra propriilor gânduri și a naturii lor decât asupra lumii fizice a lucrurilor. Erau cu toții oameni inteligenți (Gorgias și Hippias, de exemplu); mulți dintre ei erau profunzi (Protagoras, Prodicos); cu greu s-ar putea găsi azi o problemă în filosofia minții sau a comportamentului la care ei să nu se fi gândit sau pe care să nu o fi discutat. Se întrebau asupra oricăror lucruri; se opuneau neînfricați tabuurilor politice și religioase; de asemenea, au convocat cu mult curaj fiecare credință și fiecare instituție să apară în fața tribunalului rațiunii. În materie de politică, s-au împărțit în două școli: una dintre ele susținea, în maniera lui Rousseau, că natura era bună și civilizația rea, că oamenii erau, prin naștere, egali și că ei deveneau inegali doar prin instituțiile convenționale create de om, precum și că legea este o invenție a celor puternici pentru a-i stăpâni pe cei slabi. O altă școală susținea, așa cum avea s-o facă Nietzsche mai târziu, că natura însăși este dincolo de bine și de rău, că oamenii sunt, prin natură, inegali și că moralitatea este o invenție a celor slabi pentru a-i limita pe cei puternici și pentru a se feri de ei, că puterea este suprema virtute și suprema dorință a omului și că, dintre toate formele de conducere, cea mai înțeleaptă și mai naturală era aristocrația.

Nu este nicio îndoială că acest atac la adresa democrației reflecta accederea la putere a unui mic grup bogat care s-a autointitulat Partidul Oligarhilor, care denunțase regimul democratic ca fiind o șarlatanie incompetentă. Într-un anumit sens, nici nu era prea mult de denunțat; dintre cei 400 000 de locuitori ai Atenei, 250 000 erau

¹ Aristotel, *Politica*, Paideia, București, 2001 p. 209, traducere de Raluca Grigoriu.

sclavi, fără niciun drept politic de vreun anumit fel; dintre cei 150 000 de oameni liberi sau cetățeni doar o mică parte se prezenta la *Ecclesia*, Adunarea poporului, unde erau discutate și adoptate politicile statului. Totuși, atâta câtă era, democrația aceasta era mai temeinică decât oricând. Adunarea deținea puterea supremă, iar cea mai importantă dintre instituții, *Dikasteria*, era formată din peste 1 000 de membri (pentru ca mita să fie mare), selectați, pe criteriul alfabetic, dintre cetățeni. Nicio instituție nu putea fi mai democratică sau, spunându-i o opoziție ei, mai absurdă.

În timpul Marelui Război Peloponesiac, care s-a întins pe durata unei generații (430-400 î.Hr.), în care puterea militară a Spartei a luptat și până la urmă a învins flota ateniană, Partidul Oligarhilor, condus de Critias, a susținut abandonarea democrației pe motivul ineficienței ei în război și a lăudat pe ascuns guvernarea aristocratică a Spartei. Mulți dintre conducătorii oligarhilor au fost exilați, dar, când în cele din urmă Atena a capitulat, spartanii le-au impus drept condiție de pace rechemarea acestor exilați. Abia ce se întorseseră, când, cu Critias în frunte, au decretat o „revoluție” a bogătaşilor împotriva partidei „democratice” care fusese la putere în timpul dezastruosului război. Revoluția n-a reușit însă, iar Critias a fost ucis pe câmpul de luptă.

Critias era unul dintre elevii lui Socrate și unchiul lui Platon.

II. SOCRATE

Dacă e să judecăm după bustul care a ajuns până la noi dintr-o rămășiță a unei sculpturi antice, Socrate era mai urât chiar decât majoritatea filosofilor. Avea capul chel, o față masivă și rotundă, ochi mari și bulbucați și un nas borcănat și eflorescent, care îl arăta drept un participant însuflețit la *Symposium*¹ – figura sa era mai degrabă aceea a unui hamal decât a celui mai faimos dintre filosofi. Dar, dacă vom privi mai îndeaproape, vom vedea, dincolo de textura brută a pietrei, acea bunătate omenească și simplitatea plină de modestie care a făcut din acest filosof domestic unul dintre cei mai iubiți învățători din Atena. Știm atât de puține despre el și, cu toate acestea, simțim că îl cunoaștem mai bine decât pe aristocraticul Platon sau pe mai rezer-

¹ În Grecia antică, *συμπόσιον* (simpozion) însemna „a bea împreună” și reprezenta banchetul care avea loc după masă, când băuturile pentru plăcere erau însoțite de muzică, dans și conversație. (N. red.)

vatul și mai pedantul Aristotel. Și după 2 300 de ani putem vedea încă figura mătăhăloasă a filosofului, îmbrăcat cu aceeași tunică ponosită, plimbându-se tacticos prin agora, netulburat de zarva politicii, urmărindu-și prada, adunându-i pe cei tineri și pe cei învățați în jurul lui, chemându-i la adăpostul umbros al porticelor templelor și rugându-i să-și definească termenii.

Tinerii care roiau în jurul lui alcătuiau o mulțime destul de pestriță, ajutând însă la dezvoltarea filosofiei europene. Erau tineri înstăriți, precum Platon și Alcibiade, care rezonau cu analiza satirică pe care maestrul o făcea democrației ateniene; erau socialiști, ca Antistene, care admirau sărăcia în care trăia maestrul și care transformau această admirație într-o religie; se afla printre ei și un anarhist, precum Aristip, care visa la o lume în care să nu mai existe nici stăpâni, nici sclavi și în care toți oamenii să fie liberi și lipsiți de griji asemenea lui Socrate. Toate problemele care tulbură astăzi societatea omenească și care fac obiectul nesfârșitelor dezbateri ale tinerilor însuflețeau, de asemenea, micul grup de gânditori limbuți care simțeau, laolaltă cu profesorul lor, că o viață fără dezbateri nu ar fi demnă de un om. Fiecare școală de gândire își avea acolo un reprezentant și, probabil, și originea.

Astăzi, nimeni nu știe exact cum trăia maestrul. Nu muncea niciodată și nu se gândea nicio clipă la viitor. Socrate mânca doar atunci când discipolii săi îl invitau să le onoreze mesele; probabil că îi apreciau compania, pentru că nu dădea semne de inanție. Nu era prea bine primit acasă, pentru că își neglija nevasta și copiii; iar, din punctul de vedere al Xantippei, era mai degrabă un pierde-vară care aducea familiei mai multă notorietate decât pâine. Xantippei îi plăcea să vorbească aproape la fel de mult ca lui Socrate și se pare că au avut anumite dialoguri pe care Platon n-a reușit să le consemneze. Dar chiar și ea îl iubea și nu l-a putut vedea murind cu inima ușoară, după atâtea decenii împreună.

De ce îl prețuia elevii săi într-atât? Poate pentru că era om în aceeași măsură în care era filosof. S-a supus unui risc enorm pentru a-i salva viața lui Alcibiade în luptă; putea să bea ca un domn – fără teamă și fără excese; nu pretindea că posedă înțelepciunea, ci doar că o caută din tot sufletul; se considera amator, nu profesionist în înțelepciune. Se spune că oracolul din Delphi, dând dovadă de un bun-simț neobișnuit, îl proclamase cel mai înțelept om dintre greci, iar el văzuse în asta o aprobare a agnosticismului pe care-l pusese în

centrul filosofiei sale: „Știu despre mine doar că nu știu nimic”. Filosofia începe doar atunci când oamenii învață să se îndoiască, să-și pună sub semnul întrebării în special cele mai dragi credințe, dogmele, axiomele. Cine poate ști când aceste convingeri s-au transformat în certitudini și cine știe dacă vreo dorință secretă nu ni le-a zămislit, travestindu-se în gând? Nu există filosofie până în punctul în care mintea nu se întoarce asupra ei înseși. *Gnothi seauton*, spune Socrate. Cunoaște-te pe tine însuși!

Au existat filosofi înaintea lui, desigur. Oameni puternici – ca Thales sau Heraclit –, oameni subtili – ca Parmenide sau Zenon din Elea –, vizionari precum Pitagora sau Empedocle, dar în cea mai mare parte au fost filosofi materialişti, filosofi care au căutat *physis*-ul sau natura lucrurilor exterioare, legile și constituenții lumii fizice și măsurabile. Toate acestea sunt foarte bune, dar există ceva infinit mai important pentru filosofi decât toți acești copaci și toate aceste pietre și chiar decât toate stelele. Acel ceva este mintea omului. Ce anume este omul și ce poate deveni el?

Așa că s-a apucat să cerceteze sufletul omenesc, dezvăluindu-i asumptiile și punându-i la îndoială certitudinile. Dacă oamenii discutau cu prea multă siguranță despre justiție, Socrate îi întreba *tò ti?* – Ce este asta? Ce înțelegi prin aceste cuvinte abstracte, prin care este rezolvată cu ușurință o problemă de viață și de moarte? Ce înțelegi prin onoare, virtute, moralitate sau patriotism? Ce înțelegi prin tine însuși? Cu asemenea probleme psihologice sau morale îi plăcea lui Socrate să-și petreacă timpul. Unii dintre cei care sufereau de pe urma acestei „metode socratice”, de pe urma acestei exigențe de a defini, de a gândi clar, de a desfășura analize exacte au obiectat că Socrate mai mult întreba decât răspundea, lăsând mințile interlocutorilor mai confuze decât fuseseră la început. În orice caz, Socrate a pus în sarcina filosofiei răspunsul la două dintre cele mai dificile probleme cu care se poate confrunta cineva: care este semnificația virtuții și care este cel mai bun stat.

Niciun alt subiect nu era mai vital pentru tinerii atenieni ai acelei perioade decât acesta. Sofiștii erodaseră credința pe care acești tineri o avuseseră cândva în zei și zeițele Olimpului și în codurile morale care-și extrăgeau, pe scară largă, puterea din teama pe care oamenii o resimțeau în fața acestor zeități omniprezente și fără număr. Aparent, nu există niciun motiv pentru ca un om să nu facă ceea ce dorește, atâta timp cât rămâne în limitele legii. Un individualism care dezîn-

tegra totul slăbise caracterul atenienilor, lăsând cetatea vulnerabilă în fața mult mai robuștilor spartani. Cât despre stat, ce putea fi mai ridicol decât această democrație aflată la bunul plac al mulțimilor pline de patimi, această guvernare prin dezbateri, această selecție precipitată, urmată de decăderea și execuția generalilor, aceste alegeri lipsite de opțiuni ale fermierilor și neguțătorilor, rotindu-se alfabetic în calitate de membri ai curții supreme a cetății? Cum putea fi dezvoltată în Atena o nouă moralitate naturală și cum anume putea fi salvat statul?

Tocmai răspunsul la aceste întrebări i-a adus lui Socrate moartea și nemurirea. Cetățenii mai în vârstă l-ar fi onorat dacă ar fi încercat să recupereze vechile credințe politeiste, dacă și-ar fi condus ceata de prieteni emancipați către temple și alte locuri sacre și dacă i-ar fi îndemnat să aducă sacrificii zeilor pentru părinții lor. Dar el a simțit că o astfel de strategie ar fi fost lipsită de sorți de izbândă și sinucigașă, un drum înapoi, spre morminte, și nu dincolo de ele. Avea propria credință religioasă: credea într-un singur zeu și spera, în acest fel modest, că moartea nu îl va nimici cu totul¹. Dar știa, în sinea lui, că un cod moral durabil nu putea fi fondat pe o teologie atât de nesigură. Dacă era cineva care să construiască un sistem moral dincolo de orice doctrină religioasă – valabil atât pentru ateu, cât și pentru pietist –, atunci diversele teologii puteau veni și pleca fără să afecteze cimentul moral care-i transformă pe indivizii plini de dorințe în cetățeni pașnici ai unei comunități.

Dacă, de exemplu, *bun* înseamnă *intelligent*, iar *virtutea* înseamnă *înțelepciune*; dacă oamenii ar putea fi învățați să-și vadă singuri de propriile interese, să vadă efectele pe termen lung ale faptelor lor, să-și critice și să-și coordoneze dorințele, astfel încât dintr-un haos al autoanulării să rezulte o armonie intenționată și creativă, poate că, doar așa, omul educat și sofisticat va găsi acea moralitate care, pentru cel lipsit de educație, stă în precepte și constrângeri exterioare. Poate că toate păcatele nu sunt altceva decât eroare, vedere fragmentară, nebulie? Omul inteligent poate avea aceleași impulsuri violente și antisociale ca și cel ignorant, dar, cu siguranță, le va controla mai bine și va ceda mai rar tentațiilor grosiere din el. Iar într-o societate administrată inteligent – una care mai mult îi restituie individului puterea decât îi restrânge libertatea – avantajul fiecăruia dintre indivizi ar consta într-o conduită loială și doar o vedere clară ar fi necesară pentru a

¹ Cf. poveștii lui Voltaire despre cei doi atenieni care vorbeau despre Socrate: „Ateul spune că nu există decât un singur zeu”. *Dictionarul filosofic*, art. „Socrate”.

asigura pacea, ordinea și bunăvoința. Dar, dacă guvernarea însăși este un haos și o absurditate, dacă se guvernează fără a ajuta pe nimeni și se comandă fără a se conduce cu adevărat, cum îl putem convinge pe individ, într-un asemenea stat, să se supună legilor și să încerce să se realizeze pe sine în interiorul cercului binelui comun? Nu este de mirare că un Alcibiade se ridică împotriva unui stat care nu respectă calitățile indivizilor, care prețuiește cantitatea mai mult decât cunoașterea. Desigur că nu există ordine acolo unde nu există gândire, acolo unde mulțimea decide grăbit și ignorant pentru a regreta apoi, lăsându-se pradă nepăsării și dezolării. Nu este, oare, o simplă superstiție că simplul număr al maselor poate duce la înțelepciune? Dimpotrivă, oare nu vedem adesea că oamenii se comportă mai prostește și mai violent atunci când se află într-o mulțime decât atunci când sunt singuri? Nu este, oare, o rușine ca oamenii să fie conduși de retori care „întocmai ca vasele de aramă care, fiind lovite, răsună și vibrează îndelung cât timp nu le atinge nimeni”?¹ Cu siguranță, conducerea unui stat este o chestiune pentru care oamenii nu pot fi niciodată suficient de inteligenți, o treabă care necesită gândirea nestăvilită a celor mai fine minți. Cum poate o societate să se salveze sau să fie bine condusă dacă nu este îndrumată de cei mai înțelepți dintre oameni?

Imaginați-vă răspunsul partidei democratice din Atena la această predică aristocratică într-un moment în care războiul părea să ceară reducerea la tăcere a tuturor criticilor și în care o clică aristocratică educată și înstărită complota punând la cale o revoluție. Gândiți-vă la sentimentele lui Anytos, liderul democratic al cărui fiu a devenit elevul lui Socrate și s-a întors împotriva zeilor tatălui lui, râzându-i în față. Oare, nu prezisese Aristofan exact un asemenea efect din această înlocuire înșelătoare a vechilor virtuți cu acest tip de inteligență solitară?² Apoi a venit revoluția, iar oamenii s-au luptat din nou pentru democrație și împotriva ei, cu mare cruzime. Atunci când democrația

¹ Platon, Protagoras, *Opere*, vol. I, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975, pp. 443–444, trad. Șerban Mironescu (ed. Petru Creția și Constantin Noica).

² În *Norii* (423 î.Hr.), Aristofan se amuzase foarte mult pe seama lui Socrate și a „Atelierului gândirii” al acestuia, unde cineva putea învăța cum să aibă dreptate oricât de mult s-ar fi înșelat. Fidipide îl bate pe tatăl său pe motiv că și acesta îl bătuse și fiecare datoric trebuia răsplătit. Satira pare să fi fost destul de bine întemeiată; îl găsim pe Aristofan adesea în compania lui Socrate; împărtășesc amândoi disprețul pentru democrație, iar Platon a recomandat lucrarea tiranului Dionysos. Cum cartea a apărut cu 24 de ani înaintea morții lui Socrate, este puțin probabil să fi jucat vreun rol în determinarea finalului tragic al vieții filosofului.

a câștigat, soarta lui Socrate a fost pecetluită: el era liderul partidei revoluționare – oricât de pașnic ar fi fost –, el era sursa disprețuitei filosofii aristocrate, era corupătorul tinerilor îmbătați de dezbateri. Era mai bine, au susținut Anytos și Meletos, ca Socrate să moară.

Restul poveștii este cunoscut de toată lumea, întrucât Platon a scris-o într-o proză mai frumoasă decât poezia. Suntem privilegiați să citim cu propriii noștri ochi acea „apologie” simplă și curajoasă (ca să nu spun legendară), acea apărare în care primul martir al filosofiei a apărut dreptul la gândire liberă și necesitatea de a recurge la ea, a argumentat utilitatea ei pentru stat și a refuzat să ceară iertare mulțimii pe care a disprețuit-o mereu. Aveau puterea de a-l ierta, dar a refuzat să facă apel. Era o confirmare singulară a teoriei lui că judecătorii vor dori să-i dea drumul, în timp ce mulțimea votase pentru moartea lui. Nu-i renegase el, oare, pe zei? Blestemat este cel care îl învață pe om mai repede decât poate el învăța!

Așa că au decis că trebuie să bea cucuta. Prietenii au venit la închisoare și i-au oferit o ocazie ușoară de a scăpa: i-au mituit pe oficialii care stăteau între el și libertate. A refuzat. Avea deja 70 de ani (399 î.Hr.); poate se gândise că îi venise vremea să moară și nu ar mai fi avut o altă ocazie să o facă atât de roditor. „Așa că fiți voioși”, le-a spus el discipolilor săi îndurerați, „că nu pe mine mă îngropați, ci nu-mai trupul meu”, a spus Platon într-unul dintre cele mai frumoase pasaje din toată literatura¹:

După acestea Socrate s-a ridicat și a trecut într-o altă încăpere, ca să se spele [...] și am așteptat vorbind între noi despre ce auziserăm [...] căindu-ne de câtă nenorocire putuse să se abată peste noi, socotind că pierdem nimica mai puțin decât un tată și că de acum înainte ne vom petrece zilele orfani [...] Lipsise mult, și soarele era acum aproape de apus. Socrate, îmbăiat, s-a așezat, dar n-a apucat bine să schimbe câteva vorbe cu noi, că slujitorul Celor Unsprezece s-a și înfățișat la el. Și, stînd lângă el, a spus:

„Măcar de tine nu voi avea să mă plîng ca de alții care, cînd vin să le aduc otrava – căci așa este porunca –, se minie pe mine și mă umplu de blesteme. Tu însă, am văzut eu bine în toată vremea asta, ești, dintre toți care au venit aici, omul cel mai generos și mai blînd, și mai nobil. Sînt încredințat că nici în clipa asta nu pe mine

¹ Platon, Phaidon, *Opere* IV, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, pp. 136–137, trad. Petru Creția.

te vei supăra, ci pe aceia care te-au adus aici. Și-acuma, rămas-bun!, doar înțelegi ce veste îți aduc. Și încearcă să înduri ce ai de îndurat cât poți mai bine.

Și, podidit de plîns a dat să iasă.

Socrate s-a întors spre el și a spus:

„Și ție, rămas-bun! Vom face precum zici! Ce om cu frumoase purtări! Tot timpul cât am stat aici a venit pe la mine și câteodată a stat de vorbă cu mine, ca omul minunat care se află; iar acum, cu cită generozitate varsă lacrimi pentru mine. Dar, haide, Criton, să-i dăm ascultare. Dacă este pregătită, să aducă cineva otrava, iar de nu, să o pregătească acela care are grija asta”.

„Stai, Socrate, din câte văd, soarele luminează munții. Iară, din câte știu, unii au băut otrava multă vreme după ce li s-a spus s-o facă și încă după ce au mîncat și au băut îmbelșugat sau chiar s-au bucurat de dragostea pe care mai doreau s-o facă. Hai, nu da zor, e încă timp destul.”

Iar Socrate a răspuns:

„Este firesc ca aceia despre care spui să fi făcut toate acestea închipuindu-și că se aleg cu vreun folos, iar, dacă eu nu am să fac nimic din toate astea, este, de asemenea, firesc, de vreme ce socot că n-am nimic de cîștigat luînd otrava cîteva clipe mai tîrziu. Cel mult să mă simt, în propriii mei ochi, ridicol, că mă agăț așa de viață, zgîrcindu-mă cu ceva care, de fapt, s-a isprăvit. Haide, ascultă-mă și fă ce te-am rugat!”

La acestea, Criton a făcut un semn către un slujitor care îi stătea în preajmă, iar acesta a ieșit și, zăbovind o vreme, s-a întors cu cel care urma să-i dea otrava. O aducea, pregătită, într-o cupă.

SOCRATE: Ei, bine, dragul meu, tu te pricepi la treaba asta, spune-mi ce să fac.

SLUJITORUL: Nimic alta decît să bei și după aceea să te plimbi pînă ai să-ți simți picioarele îngreunate. Atunci, întinde-te și ce urmează vine de la sine.

Și i-a întins lui Socrate cupa, pe care a luat-o. A luat-o, Ehecrates, cu un calm perfect, fără nici un tremur, fără nici cea mai mică alterare a culorii sau a expresiei chipului și, ținîndu-l pe acela cam pe sub sprîncene, cu știuta lui privire ca de taur.

SOCRATE: Spune-mi, te rog, libațiuni se pot face sau nu din băutura asta?

SLUJITORUL: Noi pregătim numai atît cît credem că ajunge de băut.

SOCRATE: Înțeleg. Dar măcar este îngăduit – și este chiar o datorie – să adresăm o rugăciune zeilor pentru buna noastră petrecere de aici în cealaltă lume. Asta îi rog și fie ca așa să se întîmple.

După cuvintele acestea, fără șovăială, fără stîngăcie, fără tulburare, a golit cupa.

Pînă în această clipă cea mai mare parte dintre noi izbutiserăm să ne ținem, de bine, de rău, plînsul. Acuma însă, văzîndu-l că bea, că a băut, n-a mai fost chip. N-am fost în stare să mă stăpînesc nici eu, au prins să-mi curgă lacrimile valuri pe obraz. Acoperindu-mi fața, mă sleiam de plîns, dar nu-l plîngeam pe el, nu, mă plîngeam pe mine, nefericirea mea de a pierde un prieten ca acela. Chiar mai curînd ca mine, Criton, văzînd că nu-și poate ține lacrimile, s-a ridicat să plece, iar Apollodoros, care și pînă atunci plînsese fără încetare, acuma a început să hohotească de durere și mînie în așa hal că toți care ne aflam acolo am simțit că inima ni se zdrobește, în afară de Socrate.

SOCRATE: Ce purtare e aceasta, oameni de mirare! Și eu, care le-am gonit pe femei tocmai ca să nu ajungă să-și piardă astfel firea. Căci eu așa am învățat: că se cuvine să murim în reculegere și pace. Hai, liniștiți-vă și fiți stăpîni pe voi.

Cînd l-am auzit așa, ne-am liniștit și am reușit să ne oprim din plîns. În acest timp, Socrate se plimba, pînă l-am auzit spunînd că simte o greutate în picioare. Atuncea s-a întins pe spate – cum îl sfătuisese omul –, iar acesta îi atîngea din cînd în cînd picioarele, să vadă ce-i cu ele. Apoi i-a strîns cu putere degetele de la un picior, întrebîndu-l dacă simte. Socrate a spus că nu. După aceea, l-a strîns ceva mai sus, de pulpe și, după aceea tot mai sus, arătîndu-ne astfel cum se răcea mereu mai mult și cum înțepenea. Continuînd să îl atingă, ne-a explicat că, atunci cînd o să fie și inima cuprinsă, va muri. Răceala îi ajunsese aproape pînă către mijloc, cînd Socrate, dezvelindu-și fața un moment (căci și-o acoperise), a spus vorbele acestea, care au fost cele din urmă.

SOCRATE: Criton, îi sunt dator lui Asclepios un cocoș, vă rog să nu uitați să i-l dați.

CRITON: Da, așa vom face. Gîndește-te, mai ai ceva de spus?

La întrebarea asta însă n-a mai fost răspuns. După cîteva clipe l-a scuturat un fior, și paznicul i-a descoperit fața: privirea îi devenise fixă. Criton, văzîndu-l așa, i-a închis gura și ochii.

Aceasta fost-a, Ehecrates, moartea prietenului nostru. Un om despre care putem spune fără șovăială că, dintre cîți am cunoscut în vremea lui, a fost de bună seamă cel mai bun și, îndeobște, cel mai înțelept și mai drept.